

SEWERYN PAUCH

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszcy

WYBRANE PRZEJAWY RELIGIJNOŚCI NA MURACH BUDOWLI SAKRALNYCH WIELKICH ŻUŁAW MALBORSKICH

Artykuł ma na celu ukazanie specyficznych przejawów religijności, jakie można znaleźć na murach budowli sakralnych Wielkich Żuław Malborskich, czyli ziem obejmujących deltę Wisły w widłach tej rzeki i Nogatu. Najczęściej występującym symptomem działalności człowieka są widniejące na ścianach tych budowli dołki i bruzdy po świdrach ogniowych. Inną dość licznie reprezentowaną grupę stanowią graffiti. Oba wspomniane rodzaje śladów można spotkać na wielu świątyniach na terenie Polski; wśród kościołów gotyckich: żuławskich, pomorskich, warmińskich, mazurskich i kujawskich¹. Znacznie rzadziej występują na omawianym obszarze obiekty wmurowane w świątynie, jak nagrobki w fundamentach kościołów. Artykuł przedstawia ustalenia badaczy w tym zakresie oraz stan liczbowy i próbę interpretacji znaczenia śladów z badanego terenu.

Typowe dla tych obiektów jest występowanie wspomnianych znaków na południowych ścianach. Rzadziej pojawiają się na murach wschodnich i zachodnich, a prawie wcale na północnych. Zdarzają się odstępstwa od tej reguły, gdzie czasem strona wschodnia jest najliczniej pokryta śladami². Uzasadnienie tego stanu rzeczy jest następujące: „Według porządku teologicznego w kościele orientowanym strona lewa i północna część cmentarza to przestrzeń potępienia, zła, rezerwuuar szatana. Przeciwnie strona prawa kościoła i południowa część cmentarza – to obszar łaski, dobra, nadziei życia wiecznego. Najbardziej uprzywilejowana była strona wschodnia przeznaczona Bogu w Trójcy Świętej, obszar zbawienia i rajskiej

¹ Np. Grudziądz, Orneta, Trląg, Wągrowiec i wiele innych – zob. A. Mietz, *Graffiti czasów nowożytnych na murach kościołów w Grudziądzu i okolicy. Tożsamość – orędownictwo – zbawienie*, „Rocznik Grudziądzki” 1998, t. 13, s. 34.

² Autor wyciąga taki wniosek na podstawie oględzin gotyckiego kościoła w Lalkowach (woj. pomorskie, powiat starogardzki, gmina Smętowo Graniczne).

szczęśliwości. Strona zachodnia symbolizowała ciemność, nieuchronność śmierci, ale też i zmartwychwstanie oraz Sąd Ostateczny³.

Trudności stwarza ustalenie precyzyjnej terminologii dla nazwania tych śladów. J. Hochleitner nazywa owe okrągłe znaki kubkami, zaś podłużne pręgami. Czasem występują one pod innymi terminami: dołki kultowe, żłobione otwory, dołki pokutne, jamki. A. Mietz określał je zaś jako miseczkowate dołki⁴. Na potrzeby tego tekstu używany będzie zwrot „ślady po świdrach ogniowych”, który nawiązuje do ich genezy.

Spośród kilku hipotez na temat pochodzenia okrągłych dołków najpewniejsza jest dotycząca rozniecania ognia o mur kościoła świdrem ogniowym w okresie Wielkanocy⁵. Niektórzy badacze w przeszłości skłaniali się ku mało prawdopodobnym hipotezom sugerującym, że chodziło o odbywanie pokuty polegającej na wierceniu palcem otworu w ścianie (stąd nazwa dołki pokutne) lub że są to ślady po kulach⁶. Obecnie nie ma wątpliwości, że mamy do czynienia z pozostałościami po krzesaniu ognia podczas praktyk religijnych. Teza ta wydaje się najbardziej prawdopodobna, a argumentację taką przytaczają obaj wspomniani już badacze. Często można zauważyć czarny osad wewnątrz otworów, co wskazuje na zastosowanie świdra ogniowego. Dołki o niewielkiej głębokości mogły powstać wskutek działalności mającej na celu zdobycie pyłu ceglanoego, który, jak wierzone, miał magiczne właściwości⁷.

Niektórzy ograniczają ich występowanie do kultury basenu Morza Bałtyckiego⁸. J. Lewandowska rozszerzyła zasięg ich występowania poza tereny Polski, gdyż pojawiają się one w Dolnej Saksonii i południowej Szwecji⁹. P. Schels za-

³ A. Mietz, *Zbawienie i potępienie w świadectwach nowożytnych graffiti. Ze studiów nad staropolską religijnością masową południowego pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, w: *Studia z dziejów południowego pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, red. P. Szczepankiewicz, Włocławek-Wierzbiniek 2010, s. 11-12; zob. też E. Gieysztor-Miłobędzka, *Symbol we wnętrzu kościelnym*, w: *Symbol i poznanie. W poszukiwaniu koncepcji integrującej*, red. T. Kostyrko, Warszawa 1987, s. 38.

⁴ J. Hochleitner, *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów na przykładzie katedry św. Mikołaja w Elblągu*, „Rocznik Elbląski” 2002, s. 95; tenże, *Kubki i pręgi na krzyżackich kościołach*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości” 1993, z. 16, s. 24; A. Mietz, *Graffiti czasów...*, dz. cyt., s. 33.

⁵ Zob. P. Szczepański, *Kubki i pręgi na kościele św. Mikołaja w Elblągu*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości” 1993, z. 16, s. 29; J. Hochleitner, *Tajemnicze znaki...*, dz. cyt., s. 96-98.

⁶ J. Olędzki, *Znaki istnienia*, „Polska Sztuka Ludowa” 1985, R. 39, nr 1-2, s. 15. Wiele innych teorii, nie mających jednak żadnej gruntownej argumentacji, przytacza: A. Mietz, *Graffiti czasów...*, dz. cyt., s. 46.

⁷ J. Olędzki, dz. cyt., s. 26.

⁸ A. Mietz, *Graffiti czasów...*, dz. cyt., s. 33.

⁹ J. Lewandowska, *Zagadkowe ślady na murach kościołów w Brodnicy, Lembargu, Lubawie i Nowym Mieście Lubawskim*, w: *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 59.

notował, iż można je odnaleźć także w wielu innych państwach: Austrii, Belgii, Szwajcarii, Czechach, Hiszpanii, Francji czy Włoszech. Istotnym pytaniem jest kwestia sensu tworzenia tych dołków. A. Mietz dostrzegł zależność, na podstawie której doszedł do wniosku, iż mają one związek z nagłą śmiercią, głównie podczas epidemii, ale mogło to też wynikać z chęci przeciwdziałania złym mocom oraz chorobom¹⁰. Innym świadectwem specyficznej religijności ludzi tamtych czasów są napotymane na murach zewnętrznych świątyń graffiti. Wartość napisów widniejących na murach obiektów polega na ich autentyczności źródłowej¹¹.

Usytuowanie graffiti na murach świątyń przedstawia się analogicznie do śladów po świdrach ogniowych – zdecydowana większość została wyrta od południa lub wschodu. Ich interpretacja również nie jest zawsze jednoznaczna, dlatego istnieją starsze hipotezy mówiące, iż są to znaki kamieniarskie¹². Zdaniem A. Mietza rola znaków polegała na tym, że miały zapewnić opiekę i pomoc duszom czyścicowym¹³. Graffiti, zależnie od miejsca, gdzie się znajdują, przedstawiają różnorodne symbole, napisy, imiona, inicjały, krzyże. Znaki te nie zawsze występują na obiektach sakralnych, ale należy uznać, że zdecydowanie najczęściej pojawiają się właśnie na nich¹⁴. Datowanie powstania napisów, jak też śladów po świdrach ogniowych, należy określić na XVI i XVII w., co wynika z dat umieszczonych na murach świątyń. Trudności powstają przy próbach datowania symboli, jednak można je określać na czasy od średniowiecza (zależnie od momentu budowy świątyni) aż do XIX wieku¹⁵. Dokładna analiza faz wznoszenia kościołów z tymi obiektami pozwoliłaby na ustalenie szczegółowej chronologii. Jest ona utrudniona, ponieważ kościoły średniowieczne często ulegały przebudowom.

Na terenie Wielkich Żuław Malborskich autor zlustrował kilkanaście miejscowości, w których zbudowano świątynie gotyckie. W kolejności alfabetycznej są to: Boręty (kościół zbudowany w połowie XIV w., spalony w 1945 r., obecnie w stanie ruiny), Bystrze (kościół powstał w końcu XIV w., ale rozebrano go już w 1820 r.; zachował się budynek ossuarium z XIV w., na którym znajdują się ślady po świdrze ogniowym), Gnojewo (kościół istniał już w 1323 r., w XIX w. popadł w ruinę, którą jest do dziś), Jeziernik (kościół wybudowany w pierwszej połowie XIV w.), Kończewice (kościół z XIV w., przebudowany w XV w.), Lich-

¹⁰ A. Mietz, *Graffiti czasów...*, dz. cyt., s. 47; J. Lewandowska, dz. cyt., s. 67.

¹¹ G. Jakimińska, *Napisy na ścianach kaplicy Świętej Trójcy na Zamku Lubelskim*, w: *Kaplica Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim. Historia, teologia, sztuka, konserwacja. Materiały sesji zorganizowanej w Muzeum Lubelskim 24-26 kwietnia 1997 roku*, Lublin 1999, s. 81.

¹² J. Gadomski, *Znaki kamieniarskie w Polsce od roku 1100 do połowy XIII wieku*, „Folia Historiae Artium”, t. 3, 1966, s. 23-65. Wiele takich symboli odnajdujemy na świątyniach gotyckich.

¹³ Tamże, s. 35.

¹⁴ P. Schels, *Schabespuren auf Stein (Rillen und Näpfchen)*, s. 190-195; <http://u01151612502.user.hosting-agency.de/wetzrillen/index.php/Hauptseite> (dostęp z dnia 5 marca 2015).

¹⁵ J. Tyszkiewicz, „*Nowy ogień*” na wiosnę, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, Warszawa 1976, s. 594.

nowy (kościół zbudowany w 1321 r.), Lisewo Malborskie (kościół zbudowany w XIV w.), Lubieszewo (kościół zbudowany pod koniec XIV w.), Marynowy (kościół zbudowany ok. 1321 r.), Mątowy Wielkie (kościół zbudowany na początku XV w. na bazie świątyni wzniesionej w latach 1342-1345), Miłoradz (kościół zbudowany w drugiej połowie XIV w.), Nowy Staw (kościół zbudowany w połowie XIV w.), Orłowo (kościół zbudowany ok. 1350 r.), Ostaszewo (kościół zbudowany ok. 1333 r., zniszczony w 1945 r., obecnie w stanie ruiny), Stara Kościelnica (kościół zbudowany ok. 1390 r., później przebudowany), Tuja (kościół zbudowany w drugiej połowie XIV w.)¹⁶.

ANALIZA DANYCH POZYSKANYCH PODCZAS BADAŃ

Tab. 1. Ślady po świdrach ogniowych

	wschód		zachód		południe		północ	
	dołki	bruzdy	dołki	bruzdy	dołki	bruzdy	dołki	bruzdy
Boręty	–	–	–	–	31	1	–	–
Bystrze	9	–	–	–	–	–	–	–
Jeziernik	–	–	–	–	2	4	–	–
Kończewice	–	–	–	–	4	–	–	–
Lichnowy	2	–	–	–	122	79	1	–
Lubieszewo	–	–	–	–	48	5	1	4
Mątowy Wielkie	–	–	–	–	1	–	–	–
Miłoradz	–	–	–	–	7	4	–	–
Nowy Staw	–	–	14	4	19	6	–	–
Orłowo	–	–	–	–	8	2	–	–
Ostaszewo	–	–	19	1	1	1	–	–
Stara Kościelnica	–	–	–	–	17	2	–	–
Tuja	–	–	–	–	2	3	–	–
SUMA	11	–	33	5	262	107	2	4

Źródło: dane własne.

Spośród 16 miejscowości objętych badaniami, na obiektach 13 z nich występują ślady po świdrach ogniowych – nie ma ich tylko w Gnojewie, Lisewie i Marynowach. Przyjmując tezę o śladach niecenienia ognia, zastanawiający staje się fakt, że nie ma ich na każdej świątyni.

¹⁶ J. Wiśniewski, *Kościóły i kaplice na terenie byłej diecezji pomezkańskiej 1243-1821* (1992), t. 1, Elbląg 1999, s. 111-113 (Boręty), s. 116-118 (Bystrze), *Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce*, <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=obiekt&id=299> (dostęp z dnia 5 marca 2015), s. 150-153 (Gnojewo), s. 175-177 (Jeziernik), s. 192-195 (Kończewice), s. 227-230 (Lichnowy), s. 235-237 (Lisewo), s. 241-245 (Lubieszewo), s. 265-268 (Marynowy), s. 269-271 (Mątowy Wielkie), s. 279-280 (Miłoradz), s. 308-313 (Nowy Staw), s. 319-320 (Orłowo), s. 321-323 (Ostaszewo), s. 389-392 (Stara Kościelnica), s. 450-453 (Tuja).

Ślady te występują w zdecydowanej większości na prawej (południowej) ścianie świątyń. Po tej stronie umieszczono aż 369 otworów (87%) spośród 424 zinventaryzowanych, zaś na pozostałych murach znajduje się ich zaledwie 55 (13%).

Wydawać by się mogło, że bliskie położenie kościołów względem siebie sprzyja kultywowaniu podobnych zwyczajów. Tymczasem w Lisewie Malborskim, odległym od Lichnow o kilka kilometrów, nie ma żadnego otworu, podczas gdy w drugiej miejscowości są 122 i 79 bruzd. Kościół lichnowski skupia na sobie w sumie 201 śladów po świdrach ogniowych, co stanowi prawie połowę odnotowanych przez autora. Tym, co wyróżnia kościół w Lichnowach, są na pewno jego rozmiary, jednak nie jest to argument wyjaśniający tak dużą liczbę śladów. Dla porównania kościół św. Mateusza w Nowym Stawie, będący największą budowlą gotycką na Żuławach, „posiada” zaledwie 43 takie zagłębienia. Wszystkie wymienione w tekście miejscowości są położone w bliskiej odległości od siebie, jednak w omawianej sferze najwidoczniej musiało istnieć w przeszłości silne zróżnicowanie lokalne.

Tab. 2. Graffiti

	wschód budowli	zachód budowli	południe budowli	północ budowli
Boręty	–	–	–	1773, 1666
Gnojewo	Christopher Nerowski	–	–	–
Kończewice	–	Krzyż grecki	Widły-trójząb	–
Lichnowy	Schematyczny wizerunek kościoła; trzy nakładające się krzyże św. Andrzeja	–	Cyfry rzymskie – IXV; zespół pięciu krzyży greckich; krzyż podwójny; krzyż św. Andrzeja	–
Lisewo Malborskie	–	–	Cyfry rzymskie – VII, VIII, IX, XI	–
Lubieszewo	–	Prawdopodobnie imię i nazwisko z datą 1608	W dolnej partii cegły ok. 40 małych „nacięć”; jeden krzyż potrójny; dwa krzyże podwójne; krzyż podwójny zakończony strzałką do góry	–
Marynowy	Nieczytelne graffiti	–	–	–
Mątowy Wielkie	hic 18(...); 1616; V(strzałka)M; V(strzałka)M 1613; G(krzyż gr.)L; 1679; 1606	–	T:O: 1878; kilkanaście inicjałów z datami z pocz. XX w. (1917, 1924); H, MLW	–

Miłoradz	1865 imię i nazwisko nieczytelne; symbol trójkąta; trójkąt z wpisanym krzyżem gr.; 1620	–	Hagiograf IHS; krzyż łaciński	–
Nowy Staw	Litery DK z wizerunkiem kościoła (?); krzyż grecki; 14 Sept.; dwa krzyże łacińskie; ANO 177(...); symbol zegara słonecznego	–	–	1766
Tuja	Tarcza zegara słonecznego	–	–	–
SUMA	22	2	ok. 34	3

Źródło: dane własne.

Graffiti występują na badanym obszarze na 11 z 16 inwentaryzowanych obiektów. Na podstawie zachowanych dat można określić przedział czasowy ich powstania na okres od początku XVII do początku XX wieku. Ujmując statystycznie owe napisy, odnaleziono na nich 15 dat. Ciekawe są te, które występują wspólnie z inicjałami lub całymi imionami i nazwiskami. Mogą one być zapisem pozostawionym przez krewnych zmarłego wyrażających wolę zbawienia (np. nieczytelne imię i nazwisko z datą 1608 r. w Lubieszewie), czyli graffitiem komemoracyjnym. Istnieje też druga interpretacja, iż jest to zapis poświadczający czyjś pobyt w danym miejscu – graffiti poświadczeniowe¹⁷.

Czasem inicjałom towarzyszą strzałki. W Mątowach Wielkich dwukrotnie między literami V i M widnieje strzałka skierowana w dół. Taki kierunek grotu symbolizuje śmierć. W Lubieszewie znajduje się podwójny krzyż z grotem skierowanym ku górze, co trzeba odczytać jako pragnienie znalezienia się w niebie¹⁸. Niewykluczone, że symbole V i M są to pierwsze litery pochodzące od łacińskich słów, a nie inicjały imienia i nazwiska.

Występujące krzyże greckie (8), łacińskie (3), św. Andrzeja (4), podwójne (4) i potrójne (2) mogą mieć różne znaczenia. Wśród krzyży zwraca uwagę połączenie tego znaku z symboliczną mogiłą na mątowskiej świątyni: po lewej stronie znajduje się litera G, po prawej L. Można przypuszczać, że znak ten oznacza śmierć¹⁹. Inne symbole krzyża mogły pełnić funkcję ochronną przed złem i być skierowane przeciw szatanowi²⁰.

¹⁷ A. Mietz, *Nowożytny graffiti i ślady oczyszczania ogniem w Polsce Środkowej i Północnej*, w: *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, Toruń 2008, s. 87.

¹⁸ Tamże, s. 93.

¹⁹ Tamże, s. 94.

²⁰ Tamże, s. 106-107.

Sporadycznie wmurowane w kościoły bywają nagrobki, jak w Orłowie i Marynowach.

W pierwszej z wymienionych wsi w fundamenty zakrystii, od strony północnej kościoła, wmurowano siedem kamieni. Sześć z nich to zapewne nagrobki pochodzące z okolicznego cmentarza. Dostrzegalne są na nich trzy daty (1685, 1694, 1708) i pięć monogramów, zbliżonych wyglądem do innych, znanych w literaturze²¹. W Marynowach, w narożu południowo-zachodnim, wmurowano w fundament kamień z napisem: K F 1745. Od strony zakrystii (północ) w tejże wsi widnieje drugi kamień z nagrobka, o bardzo słabo czytelnym przesłaniu (1731 r.?). Być może po prostu przekopano cmentarz, a stare nagrobki wykorzystano jako materiał budowlany. Obiekty tego typu występują dość rzadko, co można stwierdzić chociażby na podstawie własnych badań terenowych.

Przedstawione w artykule symbole i znaki występują nie tylko na badanym przez autora terenie. Cytowana literatura i przedstawione powyżej przykłady pokazują, że zjawisko to nie było odosobnione. Można sądzić, że ludzie tamtych czasów chcieli zadbać o swoich zmarłych, zapewnić im byt wieczny, ale też upamiętnić krewnych. Celowe jest prowadzenie kompleksowych penetracji obiektów gotyckich, ale i romańskich na terenie całego kraju. Pozwoli to określić dokładną skalę zjawiska i być może doprowadzi do kolejnych wniosków na temat tych specyficznych przejawów religijności.

Bibliografia

Gadomski J., *Znaki kamieniarskie w Polsce od roku 1100 do połowy XIII wieku*, „Folia Historiae Artium”, t. 3, 1966, s. 23-65.

Gieysztor-Miłobędzka E., *Symbol we wnętrzu kościelnym*, w: *Symbol i poznanie. W poszukiwaniu koncepcji integrującej*, red. T. Kostyrko, Warszawa 1987.

Hochleitner J., *Kubki i pręgi na krzyżackich kościołach*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości” 1993, z. 16, s. 24-28.

Hochleitner J., *Tajemnicze znaki na ceglach gotyckich kościołów na przykładzie katedry św. Mikołaja w Elblągu*, „Rocznik Elbląski” 2002, s. 95-102.

Jakimińska G., *Napisy na ścianach kaplicy Świętej Trójcy na Zamku Lubelskim*, w: *Kaplica Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim. Historia, teologia, sztuka, konserwacja. Materiały sesji zorganizowanej w Muzeum Lubelskim 24-26 kwietnia 1997 roku*, Lublin 1999.

Lewandowska J., *Zagadkowe ślady na murach kościołów w Brodnicy, Lembargu, Lubawie i Nowym Mieście Lubawskim*, w: *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, red. J. Lewandowska, A. Mietz, J. Woźny, Toruń 2008, s. 57-76.

²¹ Tamże, s. 89.

Mietz A., *Graffita czasów nowożytnych na murach kościołów w Grudziądzu i okolicy. Tożsamość – orędownictwo – zbawienie*, „Rocznik Grudziądzki” 1998, t. 13, s. 33-47.

Mietz A., *Nowożytne graffita i ślady oczyszczania ogniem w Polsce Środkowej i Północnej*, w: *Wiara z demonem w tle. Studia nad materialnymi śladami przekazu informacji na ziemiach polskich do schyłku XVIII wieku*, red. J. Lewandowska, A. Mietz, J. Woźny, Toruń 2008, s. 79-135.

Mietz A., *Zbawienie i potępienie w świadectwach nowożytnych graffiti. Ze studiów nad staropolską religijnością masową południowego pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, w: *Studia z dziejów południowego pogranicza kujawsko-wielkopolskiego*, red. P. Szczepankiewicz, Włocławek-Wierzbiniek 2010.

Olędzki J., *Znaki istnienia*, „Polska Sztuka Ludowa”, R. 39, nr 1-2, 1985, s. 3-22.

Szczeptański P., *Kubki i pręgi na kościele św. Mikołaja w Elblągu*, „Przydrożne Pomniki Przeszłości” 1993, z. 16, s. 28-29.

Tyszkiewicz J., „*Nowy ogień*” na wiosnę, „Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury”, Warszawa 1976

Wiśniewski J., *Kościoły i kaplice na terenie byłej diecezji pomezańskiej 1243-1821 (1992)*, t. 1, Elbląg 1999.

Katalog zabytków osadnictwa holenderskiego w Polsce, <http://www.holland.org.pl/art.php?kat=objekt&id=299> (dostęp z dnia 5 marca 2015).

Schels P., *Schabespuren auf Stein (Rillen und Näpfchen)*, <http://u01151612502.user.hosting-agency.de/wetzrillen/index.php/Hauptseite> (dostęp z dnia 5 marca 2015).

Streszczenie

Na terenie Polski można odnaleźć wiele obiektów sakralnych, na których znajdują się specyficzne ślady świadczące o religijności ludzi w minionych wiekach. Zaliczają się do nich ślady po świdrach ogniowych, zwane czasem mylnie „dołkami pokutnymi”, a także graffita, rzadziej obiekty wmurowane w ściany. Występują one najpowszechniej w Polsce Północnej, których częścią są Wielkie Żuławy Malborskie. Większość kościołów gotyckich na tym terenie posiada na murach wspomniane ślady. W wystąpieniu przedstawione zostaną znaki i symbole, jakie znajdują się na świątyniach Wielkich Żuław Malborskich (wraz z próbą interpretacji ich znaczenia) oraz najważniejsze tezy historyków na ten temat. Materiał do badań został zebrany przez autora na podstawie oględzin obiektów sakralnych. Pozyskane informacje przedstawiono w formie tabel, a następnie dane poddano analizie ilościowej i interpretacji. Wynika z nich, że na omawianym

obszarze, podobnie jak w innych regionach, widać tendencje do umieszczania śladów po świdrach oraz graffit po stronie południowej. Przyjęto założenie o pochodzeniu okrągłych dołków jako śladów po niecieniu ognia. Dlatego zostały one omówione głównie w kontekście ilościowym. Graffita w swej formie nie odbiegają od znanych gdzie indziej, dlatego w większości przypadków można przyjąć, że wyrażały one nadzieję na zbawienie duszy zmarłego. Zauważono też, że wielkość kościoła nie przekłada się na ilość wyrytych na nim śladów. Pewne *novum* stanowi fakt wmurowywania w fundamenty nielicznych świątyń nagrobków, pochodzących z XVII i XVIII w., czego autor nie stwierdził na podstawie prowadzonych objazdów w sąsiedztwie, np. na Pomorzu Gdańskim.

Słowa kluczowe: *budowle sakralne, graffita, nagrobki, religijność w XVI-XIX wieku, ślady po świdrach ogniowych, Wielkie Żuławy Malborskie*

Summary

Selected Traces of Popular Piety Present in Sacred Buildings of the Region of *Wielkie Żuławy Malborskie*

Many sacred buildings showing specific traces of religiousness of people from previous centuries can be found in the territory of Poland. Fire drill holes, often mistakenly called “punishment holes”, engravings and other objects embedded into walls serve as evidence of them. They occur most frequently in the North of Poland where the region of Wielkie Żuławy Malborskie is located. In this area the majority of Gothic churches have such traces on their walls. This paper presents signs and symbols which can be found on sacred building walls in the region of Żuławy Malborskie and is an attempt to interpret their meanings and historical background. The data for the research has been presented in the charts which subsequently underwent a quantitative analysis and interpretation. The results prove that in the Żuławy area there was a practice of placing fire drill holes and engravings on the southern wall of a building. They are probably remains of setting fire. The shapes of the engravings do not differ from the ones found in different regions and they usually refer to the hope for redemption of a departed person’s soul. The size of a particular church was not related to the number of traces found on it. The tombs from the 17th and 18th century were embedded in the basements of certain churches which is a unique feature not to be found in other areas of the region of Pomerania.

Keywords: *sacred buildings, wall engravings, tombs, religiousness from the 16th to 19th century, fire holes traces, Wielkie Żuławy Malborskie region*